

A munkacsere falun*

„... az, amit „esprit de corps”-nak (testületi szellem) neveznek,
sehol sem olyan erős, mint a parasztnál.
Ez könnyít sorsukon, mert könnyebben viselhető a teher,
mely közös másokkal, és kedves az, aki társunk a nyomorban.”
(Berzeviczy Gergely)

A modern, ipari társadalmakkal foglalkozó antropológusok és családszociológusok a hatvanas években felfedezték, hogy a fejlett ipari-városi társadalmakban sem vált egyeduralgódóvá, a Parsons által feltételezett mértékben, a nukleáris család. Sőt, sokfunkciójú, laza szerveződésű primer szervezetek szövik át a nagyvárosokat, fittyet hányva a munkamegosztás, az individualizálódás, a szekunder szervezetek elterjedésének. Azóta a különféle kiterjedt rokonsági rendszerek létét szinte minden kultúrában kimutatták és az is elfogadottá vált, hogy ezek pótolhatatlan funkciókat látnak el nemcsak a szolgáltatások, a szocializáció, a speciális helyzetű csoportok és különleges helyzetek „kezelésében”, de a családok „érzelmi háztartásában” és társadalmi-térbeli mozgásában egyaránt (Litwak-Szelényi 1969, Wolf 1966).

A városszociológiában is megcáfolták Wirth tételét a primer kapcsolatok beszűküléséről és kimutatták városi „falvak” létét, a szomszédság sokkötésű kapcsolathálózatát, és ennek működését illetve működésképtelensége esetén a társadalmi dezorganizációt (Young-Wilmott 1957, Pfeil 1959).

A munkaszociológia Mayo óta ismeri a primer szervezetek, informális csoportok fontosságát, hatását a teljesítményre, a munkahelyi magatartások kialakítására, és a közgazdasági szakirodalomban (ugyancsak) a hatvanas években terjedt el a belső munkaerő-piaci, majd a szegmentált munkaerő-piaci irányzat, amelyek az egymástól elkülönülő szegmentumokban végbemenő munkaerő értékesítési folyamatok leírásakor nem pusztán az ideális árszabályozó piaci folyamatokat, hanem a primer szervezetek tevékenységét is vizsgálják. Újabban a második (szabálytalan, fekete stb.) gazdaságra figyelő szociológusok illetve közgazdászok is rábukkantak a primer szervezetek szerepére, a „hagyományos” munkaerő értékesítési tranzakciók meglétére, mintegy az állam (az adózás) és a szakszervezetek (bérszabályozás) elleni harc eszközeként.

Mindezek ismeretében jelen tanulmányban arra törekszünk, hogy egy falu, és ezen belül egy házépítés, példáján illusztráljuk a primer szervezetekben (a háztartásban), és a primer

* Eredetileg megjelent: A munkacsere Tiszaigaron. *Szociológia*, 1981., 1 sz., 49-72. o.

szervezetek között végbemenő nem állami, de nem is piaci munkavégzési folyamatok széles körű elterjedtségét, és tézisszerűen elemezzük ennek okait.¹

Egy önerős házépítés

„1972-ben nősültem. Nevelőanyámnál laktunk egy szoba-konyhás házban. Két év alatt két fiúunk született, így azután hamar szűken lettünk. Felhúztunk az udvaron egy vályogépületet, ahová bevezettük a vizet is. Volt villany, nem is volt rossz. Tudok vályogot vetni, segédmunkást adott a család, így hamar ment. Nem is gondoltunk építésre, olyan rosszul álltunk anyagilag, ugye a gyerekek, meg be is kellett rendezkedni. Kellett szobabútor és nekem motorkerékpár, mert a buszozás sok pénzt elnyelt, meg a jópénzű különmunkáktól is elestem volna, ha nem tudok mozogni, márpedig kellett a különpénz, hogy megéljünk és félre is tegyünk. Én kőműves vagyok, így hát maszek építkezéssel tudtam különjövedelemhez jutni inkább, mint állattartással, különösen, hogy Sárika, a feleségem mindig állásban volt, nevelőanyám pedig betegeskedett.

Lassan-lassan kezdtünk el építésre is gondolni. Előbb csináltam jó kerítést. Olcsón szereztünk fát az állami gazdaságtól, fel is vágattam, a többit meg anyósom és Sárika segítségével magam csináltam. De olyan lett, hogy jártak a falu másik végéből is megnézni. Már ketten el is kérték az öntőformát, hogy ők is ilyet csinálnának.

Apránként az anyag is gyűlni kezdett. Egy ismerős fuvaros hozott téglát. Amennyivel olcsóbban hozta, annyit kért a fuvarért, így mindenkinek jó volt. A fuvar ilyen kis faluban, ahol alig lehet valamit helyben kapni, drága, meg nehéz összehozni, így hát örültünk ennek a megoldásnak. Szállítottunk aztán a vállalatom kis teherautóján is, ismerős segítségével is.

1977-ben aztán elintéztük a telekátírást. Nevelőanyámmal, ahol mindig is laktunk, eltartási szerződést kötöttünk. Így lehetett legolcsóbban a tulajdonjogot elrendezni. Hiába, csak számít, hogy mindketten tanácsi dolgozók vagyunk – én lakásügyi, Sárika adóügyi előadó – így van jogilag jártas ismerősünk, aki ismeri a legjobb megoldásokat. De az sem mindegy, hogy nekünk a tanácsi ügyintézés is gyorsabb és sima volt.

A tervet is magam készítettem, csak egy mérnök rajzolta meg »hivatalosra«. A tervezés árát is államilag szabottan kalkulálta, ez nem barátilag ment. Nevelőanyám régi házat nem bontottuk le teljesen, csak a tetőt dobtuk le róla. Megemeltük a padlást és hozzáépítettünk két szobát, előszobát, WC-t, külön fürdőszobát. A padláshoz külön feljártót csináltattam és magas tetőt rá, az utca felé egy kis loggiával, hogy később átépítés nélkül lehessen szobát csinálni fent is.

Aztán 1978 júniusában nekikezdünk az alapozáshoz. A munka zömét Sárika és az anyósom csinálta az én irányítással. Két rokon család dolgozott nekünk ekkor sokat, a szentimrei rokonság, ők keresztanyám unokái és férjeik. Régebben egy évben egyszer ha megfordultak nálunk. Ha itt voltak látogatóban segítettek ha volt valami, és én is csináltam nekik ezt-azt, de az nem volt, hogy kifejezetten segíteni eljöttek volna. Húsvétkor látták az udvaron az anyagot. Mondták, szóljunk, ha kell a segítség, mert ők is építeni akarnak majd házat és garázst.

¹ A bemutatásra kerülő elképzelés nem valamiféle „néprajzi” különlegesség, mivel más helyszínen (lakótelep), más szervezetek (gyár) keretei között is megtalálhatók az itt elemzésre kerülő munkavégzési formák a mai magyar gazdaságban (Hegedűs-Márkus 1962, Konrád-Szelényi 1969).

Így aztán felhívtuk őket telefonon, ők autóba ültek, és egy szabad szombaton elkezdtek az alapozást. Jöttek a feleségek is, főztek és végezték a könnyebb munkákat. Még nevelőanyám is tett-vett, pedig járnai is alig tudott.

Segített Sanyi bácsi, a szomszéd is. Ő is rokon amúgy, nevelőanyám nagybátyjának a nevelt fia. Nem vér szerinti rokon, de nagyon hasonló módon kerültünk a familiába. Őt elhagyott gyerekként fogadták magukhoz, engem meg ötvenkettőben, miután elárvultam.

Anyám meghalt és apám, hogy nem bírta tanyán a három gyerekkel a padlássöpréseket, szétosztott minket a faluban, majd felakasztotta magát.

Na de ez nem tartozik ide, szóval segített Sanyi bácsi és Sanyi, a fia is. Ő csak úgy jött, mint »jófiú«, még nem udvarolt, ráért a hétvégén. Persze náluk is lesz biztos munka, renoválni akarnak és akkor kellhet a segítségem. Sanyi bácsi már korábban is segített, mikor a kerítést csináltuk, a Sanyi meg éppen tegnap jött emésztögödört ásni a kucuknak. A két Sanyi akkor is jött segíteni, mikor látták, hogy a balesetem miatt elhúzódik az építkezés, és nem fogok tudni nekik segíteni.

Az alapozást két hétvégén befejeztük. Jött két szomszéd kissrác is, ők köveket keresgéltek, amit beledolgoztunk az alapba, ők csak úgy maguktól jöttek. Báméskodtak itt mindig, aztán befogtuk őket. Itt voltak az egész építkezés alatt. Szólni sem kellett nekik, csak úgy jöttek. Volt, hogy mondtam: na itt egy százas vegyetek magatoknak valamit, értitek?

Az alapozás nagy munka volt. Reggel hattól este hatig dolgoztunk, megettünk 5 csirkét és 3 kiló húst, megittunk két láda sört. Így is azért tudtunk csak haladni, mert kaptam egy keverőt kölcsönbe. A srác falubeli, és láttam, hogy ő is építkezik. Na elmentem, hogy ideadná-e? Mikorra kell visszahozni? Mondta, ha kell, majd szól. Pénzt nem kért érte, faluhelyen kisebb gépeket, állást, felesleges anyagot szívesen adnak kölcsönbe.

Aztán jött a falazás. Ez két hétvéget és két hétköznap délutánt igényelt, meg én és a család munka előtt és este mindig tettünk-vettünk egy keveset. Ebben a munkában is a szentimreiek és a két Sanyi segített, rajtuk kívül itt volt még két munkatársam. Egyikük, azt is Sanyinak hívják, kőműves. Neki 2–3 éve segitettem pár napot, kőműves szakmunkákat. Ő meg tudta volna maga is csinálni a szakmunkákat, és voltak nagy fiai, akik elvégezték a segédmunkákat, de sietnie kellett, mert jött az áremelés, és be akarta fejezni a nagyját előtte. Így elfogadta az ajánlkozásomat és megígérte, hogy visszasegíti majd, amit akkor dolgoztam neki. Másikuk, Lajos bácsi, segédmunkás. Nála sokat dolgoztam, de ő meg is fizetett. Megbeszéltük, hogy ha kevesebb bent a munka és jó az idő, mindig megyünk és csinálom neki a szakmunkákat. Még szabadságot is vettem ki neki. Óránként 22 Ft-ban állapodtunk meg, amennyiért akkor munkatársnak dolgoztam. Ez egy szolid ár volt. Rendesen írtuk, hogy hány órát dolgoztam. Azért jött segíteni, mert akkor szolid áron, gyorsan és jól megcsináltuk a házat. Nem kívánta, nem is kívánhatta ingyen; nem szakember, nem tudta volna visszasegíteni. Örült, hogy lett jó szakember, szolid áron.

Lett volna még egy kőműves, a feleségem unokatestvérének a férje. Úgy tervezték, hogy ők is építkeznek. Meg is beszéltek, hogy majd segítünk egymásnak. Aztán meggondolták, inkább igényeltek lakást, amit azóta sem kaptak melleleg meg, úgyhogy azóta mégis belefogtak a régi, rossz lakás helyreépítésébe. Nekem mindenesetre lemondta a segítséget, hogy nem fogom tudni visszasegíteni. Ez rossz volt, mert számítottam rá, mint szakemberre. Szerintem ennél jobban kellett volna tisztelnie a rokoni ágat. Én is elmegyek egy-két napot segíteni, csak úgy, hogy köszönöm szépen. No nincs harag közöttünk azért.

Az emésztögödör ásásában mindenki segített újra, akit eddig említettem. A baj ezután következett, balesetem volt. A betegségem miatt leállt néhány hétre az építkezés. Én ugyan dolgoztam gipszben is, aztán meg éppen jó volt, hogy betegszabadságon voltam, hiszen otthon már »teljes értékű« munkát végezhettem. Sáríkával, anyósommal, a két Sanyival meg a szomszéd srácokkal egy hónap alatt befalaztuk lassanként az emésztögödört, és végig otthon voltam a padlással, falazás és tetőfelrakás alatt. A késés miatt azonban kiszálltak az

építkezésből a szentimreiek. Látták, hogy nem fogom tudni visszasegíteni nekik amit vártak, meg nekik is már körmükre égett a munka otthon.

Mást meg kit hívtam volna akkor? A testvéreim, mert főleg testvérré számíthat falun az ember, széjjelszóródtak. A bátyám nem is tudom hol lakik, öcsém meg eléggé az anyagi csőd szélén áll, most miért terheljem még azzal is, hogy nekem dolgozzon? Meg nincs is olyan fizikai erőben. Balesete volt a munkahelyén, panaszkodik, hogy fáj a lába, hát hogy hívjam így?

Nem hívtunk barátokat sem, mert nem akartuk kihasználni őket, csak azt hívtuk, aki önként mondta: én is fogok építeni, segítek, aztán majd visszasegíted! Amikor a barátaim építenek, ők is a rokonságból kerítik a munkást. A rokonságon belül mindig akad szakember, és ilyenkor a legmesszebbi rokont is számításba veszi az ember, csak ne kerüljön pénzbe a munka. Na, ezután nagy munka jött, a tetőbontás. Sok ember kell hozzá és sietni kell, mert ha esni kezd, nincs az ember feje felett tető. Négy napig csináltuk éjjel-nappal. Ebben a munkában az anyósom és a szomszéd kisserék is embernői munkásként vettek részt. Kapdosták a cserepeket a csúszdáról, és tették félre óvatosan, ne törjön szét sok.

Dani bácsi, a másik szomszéd, is segített ebben a munkában. Vele volt már korábban pénzügyem. Lebetonoztam a konyháját és ki is csempéztem. Csak az anyag árát fizette ki, mert azt mondtam neki: elég ez Dani bácsi, majd jöjjön aztán segíteni, ha építék! Nahát nézte is mindig mikor van dolog, nyomban jött ha látta, hogy kell. Mindig itt volt ha fuvar jött és segített lepakolni. Meg kis kerti traktorral hozta a szomszédból a vályogot. Ezek nagy spórolások, mert ha nincs kéznél ilyen segítség, a rossz idő miatt sok anyag tönkre mehet. Mihály bácsi, a szembe szomszéd is segített a tető leszedésében. Korábban segítettem nekik házat, istállót építeni. Megkért, jöjjen segíteni neki, nehogy rájöjjön a rossz idő. Aki elkezdte az építést, László bácsi, 150 Ft-ot kért egy napra, ezt nekem is kifizeti – mondta. Ki is vettem 4–5 nap szabadságot, és teljes ambícióval dolgoztam. Én nem kértem volna tőle pénzt, hiszen ha szerszám kellett, vagy alkalmi kisebb segítség, ő is mindig segített, de ő inkább fizetett, ha már úgy is pénzért dolgoztatott, hogy folyton ott legyek a házán.

Hát, volt itt a tetőbontásnál olyan nyüzsgés, hogy csak na. Nem csoda, hogy ezek közül már nem jött senki később segíteni. Persze a család végig dolgozott, és jöttek mások. A saralásnál például nevelőanyám keresztfia. Neki korábban nem segítettem, csak itt járt és látta, hogy dolgozom. Mondta: Pistukám! Kell segíteni valamit? Elszaladjak? Mondtam, ha tudsz segíteni nagyon jó lenne. Jött is, aztán kirukkolt, hogy kellene egy kis segítség, meg egy kis kavics. Vízórát akart építeni. Dolgoztam is neki vagy három órát, de ő is volt nálam annyit.

Egy volt munkatársam, szobafestő-mázoló is segített a saralásban. Jó erőteljes fiatalember. Ő is új házas, tudtuk, neki is kell majd a segítség. Őt aztán megtartottam inkább a szobafestés munkáihoz. Ott segítsen, ahol a szakmáját jobban tudja használni. Így kevesebbe is került a festés, mintha idegen csinálta volna, de ami fő, volt aki megcsinálta, mert nyáron nagyon nehéz szakembert szerezni, olyan leterheltek.

Az ajtók és ablakok berakásakor már dolgoztam, így szabadságot kellett kivennem. Ebben a munkában csak segédmunkás voltam, a szakmunkát Miki bácsi, Sárka családjának egy régi barátja végezte. Ő debreceni. Egyszer meglátogatott minket, és látta, építkezni fogunk. Mikor elment mondta, segíteni fog berakni az ablakokat, csak írjunk, ha ott tartunk. Így is történt. Három napig volt itt, mindezt csak barátságból, pénzt nem kapott érte. Talán később bejelent igényt segítségre, és akkor a segítség erejéig vissza is adjuk, de erről nem volt szó.

A villanyszerelés első menetére mikor sor került, már október volt. Egy nyugdíjas kolléga csinálta. Hát ő kért pénzt érte, de munkatársi árat csak. Meg csak akkor fizettünk, mikor a teljes munkát befejezte, a következő ősön. Ez is nagy könnyebbség ám. Na, de segítettem én is neki sokat a munkahelyemen, mikor együtt dolgoztunk és ő maszekolt, vagy fáradt volt. Így

a villanszerelés költsége kétharmada volt, mintha idegen csinálta volna, meg ő készítette a terveket is, amit az ismerőseivel hamar és könnyen engedélyeztetett a hatóságánál.

Itt maradt abba tavaly az építkezés. A betegségem miatt nem tudtuk egy időben befejezni, ahogy azt falun szokták. De hát nem volt már több segítség, és a mi erőnk is elfogyott. Behúzódtunk az egyetlen szobába, amit fűteni tudtunk, összetoltuk az ágyakat és ott teleltünk át közös ágyon öten.

Ami ezután jött azt jobbra meg tudtam csinálni magam, hiszen szakember vagyok, úgyhogy csak innen-onnan, főleg a családtagokból meg a szomszédoktól kellett, hogy kerüljön alkalmi segédmunkás. Jött a mai munkahelyemről is három segédmunkás, akik tőlem függenek és dolgoztak pár napot. A rokonságra már nem számíthattam. Már nagyon igénybe vettem a segítséget, és az ember érzi ha elérte ezt a szintet, és nem tervez velük.

Úgy számolom, hogy vagy húsz embernek tartozom most munkával, noha én, Sárrika meg anyósom szinte végig robotoltuk ezt a két évet. De ha fizetnünk kellett volna minden szak- és segédmunkát, akkor bele se kezdhettünk volna az építésbe. Sokkal olcsóbban lehet ilyen segítséggel felépíteni egy házat, mintha mindenért fizet az ember, de aki nem maga épít, az nyugodtabban fekkhet az ágyában, mert nem érzi azt a súlyt, hogy ennek is tartozom, annak is tartozom, ennyit meg ennyit kell még dolgoznom mások házában.

Megtörténhet az is, hogy aki segített annak nem lehet visszasegíteni, mert elköltözik, vagy nem épít, aztán az ember adósnak érzi magát mindig. Azonban adósnak nem jó lenni, mert nehéz így a találkozás. Ezért mondom, hogy anyagilag előnye, de erkölcsileg hátránya van, az ilyen építésnek.

Olyan ritkán van, hogy valakinek segítenek és az nem segíti vissza. Vannak emberek, akik pontosan fel is írják a tartozást. Vesznek egy noteszt és abba jegyzik: Józsi bátyjának ekkor öt, akkor három napot voltam. Ez nem olyan, mint egy szerződés, van aki nem is írja. Én sem írtam, de hát nem is segítettem olyan sokat. Meg azért én is számon tartottam. Nem kívántam én senkitől, hogy ingyen segítsen, visszasegítem én mindezt később. Ezt már munka közben megbeszéltük, de hogy mikor? Majd szólnak. Lehet, hogy három vagy öt év múlva: no gyere, kellene a segítséged, építésbe fogtam! És akkor nem lehet nemet mondani! Meg azt se nagyon, hogy csak ennyit segíték, mert te is ennyit dolgoztál nekem. Dolgozni kell, dolgozni!”

A munkacsere fogalma

A házépítés munkavégzése szerveződésének folyamatát és intézményrendszerét a Polányi (Polányi 1976) megközelítése alapján Sahlins (Sahlins 1974) által kidolgozott fogalom a reciprocitás skáláját végpontjaival és középső pontjával jellemzi. z *általános reciprocitás* altruista jellegű. Idesorolható például a vendégszeretet, az ajándékozás, a segítség és a bőkezűség. Az ilyen tranzakciókban anyagi viszonzásra várni illetlenség. Ez legfeljebb kimondatlanul lehetséges. A tranzakció anyagi oldalát elnyomja a társadalmi oldal: a kifizetetlen adósság számontartása nem lehet nyilvános, és általában nincs számítás sem. Az ilyen típusú kapcsolatok esetén a viszonzási kötelezettség teljesítése sem időben, sem minőségben, sem mennyiségben nem meghatározott. A viszonzás ideje és milyensége nem csupán attól függ, hogy mit adott az adó fél, hanem attól is, hogy mit és mikor vár el a

kapótól, és hogy az mikor s mit tud nyújtani. Kapni valamit »diffúz« elkötelezettséget jelent az adó féllel szemben, akkor és úgy kell viszonzni, ahogy az adó félnek kell és/vagy ahogy lehetséges az a lekötelezett számára. Lehetséges, hogy a viszonzásra igen hamar, de lehet hogy sohasem kerül sor. Lehetséges, hogy mikor a viszonzás ideje eljön, akinek viszonznia kellene képtelen lesz erre.

A *kiegyensúlyozott reciprocitás* közvetlen cserét jelent. Ebben az esetben az egyensúlyt az jelenti, ha a viszonzás az általánosan elfogadott értelemben egyenértékű a kapott dologgal és kérés nélkül történik. A legtöbb »csere-ajándék«, és azon folyamatok nagy része, amelyekről a néprajz mint »kereskedésről« tudósít, sokféle »adás-vevés« tranzakció, amelyek során a »primitív pénz« használata szokásos, a kiegyensúlyozott csere típusába sorolható. A kiegyensúlyozott reciprocitás „gazdaságibb”, mint az általános reciprocitás. A résztvevők elkülönült gazdasági és társadalmi érdekű felek állnak egymással kapcsolatban. A csere során többé-kevésbé pontos számítás is történik, mivel korlátozott időn belül elő kell teremteni a viszonzás feltételeit. A kiegyensúlyozott reciprocitás nem tolerálja az egyirányú cserét, a felek között megszakad az anyagi folyamat, ha a viszonzásra meghatározott időn belül, és az elvárt aránynak megfelelően nem kerül sor. Míg az általános reciprocitás esetében gyakran arról van szó, hogy az anyagi áramlás követi a már kialakult társadalmi kapcsolatok útjait, a kiegyensúlyozott reciprocitásnál ezzel szemben inkább a társadalmi kapcsolatok létesülnek az anyagi áramlások mentén.

A *negatív reciprocitás* próbálkozás büntetlenül semmiért valamit szerezni, mint például az erőszakos tulajdonszerzés sok formája, vagy mint a személytelen és tisztán haszonelvű, nyereségorientált tranzakció. Ide sorolhatók olyan néprajzi fogalmak, mint alkudozás vagy árucseré, szerencsejáték, tolvajlás, csalás, lopás... A negatív reciprocitás során a partnerek mint ellentétes érdekű felek állnak egymással szemben, és a csere során a másik fél rovására, a saját haszon maximalizálására törekednek.

Az esettanulmányban található munkavégzések között egyetlen egy van, amelyik nem elemezhető e sahlinsi dimenzió mentén, mert nem cserél gazdát a munka vagy terméke. Ez a háztartás saját munkavégzése. Ezt a munkavégzésfajtát a továbbiakban önkiszákmányolónak nevezem, ami alatt alacsony jövedelmezőségű túlmunkát értek. Valami olyasmit, amit Erdei (1977) így jellemezett:

„nem azért, hogy vagyont gyűjtsön, de a puszta megélhetésért mérték nélkül kell dolgozni. Nagyon sokszor még ünnepnap is. Mindazok a munkakorlátozások és szabadidő kedvezmények, amik a városokban maguktól értetődőek, faluban el sem képzelhetők. Olyan szoros a falusi életnek a gazdasági korlátozottsága, hogy mindenkinek megállás nélkül kell dolgoznia. Az ünnepek egy része is csak részben ünnep, másik részében arra használja föl a falusi, hogy a szakmáján kívül eső, de mással el nem végezhető munkákat ellássa. A munkás ekkor dolgozhat csak magának, a gazda ilyenkor végez ipari munkát és az iparos ilyenkor dolgozik a kertjében vagy szőlőjében. ... Ilyen szorosságok miatt lesz általában jellemző a falusi termelő munkára az, hogy ugyanazért az eredményért többet kell dolgozni, mint a városban... Sem a gazdának, sem az önálló iparosnak vagy kereskedőnek nem lehet megszabott munkaideje, mindig kell dolgozniuk, amikor csak lehet, de a munkásnál is nehéz a korlátozást keresztülvinni, mert neki is az az érdeke, hogy amikor dolgozhat, akkor annyit dolgozzon, amennyit csak tud. S ha éppen egy-egy szakmában van is munkaidő-korlátozás, a munkás mégis nagyon sok munkaidőt tölt, mert szabadidejében a házán dolgozik, vagy a kertjében foglalatokodik.” (173-4. o.)

Az esettanulmány többi munkavégzésfajtája vizsgálható a „csere szelleme” segítségével, így találunk munkavégzést amit nem követ viszonzás, (vagy csak a bizonytalan, távoli jövőben, lásd az esettanulmányban Miki bácsi példáját) találunk olyant, amelyet szigorú egyenlőségre törekvő, természetes (legtöbbször munka) csere jellemez, és olyan munkavégzést is lelünk, amely a kereslet és kínálat viszonyának megfelelően (államilag szabályozottan illetve szabályozatlanul) pénzberért történik (lásd a volt munkatárs (Sanyi) példáját).

A pénzért végzett munkák többségében személyes kapcsolatban lévő egyének között jön létre tranzakció, és ez a személyes viszony módosítja a kereslet-kínálat mindenkori állapota alapján kialakuló munkaerő-árat. „Tisztán piaci” a téglafuvar vagy a tervezés, „személyes piaci” a nyugdíjas villanyszerelő munkája, illetve Dani és Mihály bácsi, a két szomszéd és a volt munkatárs (Lajos bácsi) viszontmunkáit kiváltó munkavégzés az „elbeszélő” részéről.

A továbbiakban *munkacseréről* beszélünk, ha az egymással személyes viszonyban lévő egyének között létrejövő, többszálú² kapcsolatrendszerbe ágyazott, tranzakcióban (pénz használatával vagy anélkül) egyenértékek cseréje megy végbe.

Nem munkacsere tehát, ahogy a tervrajz elkészült vagy ahogy a téglafuvar történt, mert ezek az állami, és ehhez képest kalkulált második gazdaságbeli, árak alapján mentek végbe, személytelen-alkalmi egyezés során. Nem munkacsere az anyós vagy Miki bácsi részvétele a

² „A többszálú koalíció számos kötelék összeszövődése révén épül fel, minden egyes kötélekkel vele jár a többi: a gazdasági cserék rokoni, baráti vagy szomszédosági kapcsolatokat vonnak maguk után, a rokoni, baráti vagy szomszédosági kapcsolatok feltételezik a szabályozásukra szolgáló társadalmi szankciók meglétét, a társadalmi szankciók pedig olyan szimbólumokkal járnak együtt, amelyek a többi kapcsolatot erősítik és képviselik. A különféle kapcsolatok egymást támogatják.” (Wolf 1973, 416–417. o.)

házépítésben, az ő munkavégzésük a sahlinsi általános reciprocitás végpontjához áll közel. A többi munkavégzés a munkacsere kategóriába tartozik. Azon belül egyes munkavégzések a középponthoz, más munkavégzések a negatív vagy általános reciprocitás végpontjaihoz állnak közelebb. A szomszéd apa – Sanyi és fia-Sanyi munkavégzése az általános reciprocitáshoz, a volt munkatársé – Lajos bácsi – a negatív végponthoz tartozik.

Munkacsere Tiszaigaron

Mindenekelőtt bizonyításra szorul, hogy a kérdőív által összegyűjtött munkavégzések nevezhetők-e a fenti definíció szerint munkacserének? A kérdőív által „befogott” munkavégzések (N = 353) 5/6-át nevezhetjük munkacserének, alábbi jellemzőik alapján³. Egyrészt, mert szinte sohasem kapcsolódik a munkavégzésekhez olyan pénzbeli vagy másfajta (termény, termelőeszköz) fizetség, amit árszabályozó piaci elven kalkuláltak volna. Ugyanakkor ritka az olyan eset, amikor nem követi (vagy előzi meg) a besegítést viszonzás. A kérdőív által „befogott” munkavégzések tehát nem árszabályozó piaci aktusok, de nem is az általános reciprokativ kapcsolatok viszonzást kizáró formái. Az esetek felében azonos, további harmadában más munkával történik a viszonzás.

Másrészt, mert a tranzakciók háromnegyed részében a két fél pontosan számon tartja, hogy ki, kinek, mennyit dolgozott, és ezt mikor, milyen formában kapja (vagy adja) vissza. Gyakran a munkacsere olyan munkaszervezeten belül történik, amelyben mindenki, aki munkát „kap” azonnal vissza is dolgozza azt, az „adó féllal” közös munkaszervezetben. A következő esetben például nincs szükség a viszonzás mértékéről, módjáról, idejéről megállapodni, mert mindezek bekövetkeztét, csakúgy, mint a munkavégzés mennyiségét és minőségét, garantálja a munkavégzés szervezeti formája:

„kukoricát mindig is közösen, egymás segítségével takarítottunk be. Valahogy összeállunk egy bandába, az egyik az állami gazdaság dolgozója, a másik a tsz-é, és akkor megbeszéljük, hogy ma te nálad törünk, holnap nálunk. Oszk akkor reggel együtt megyünk. Mielőtt hozzáfogunk a töréshez, akinek dolgozunk megkínál minket pogácsával vagy puffanccsal és mindenkinek jár egy feles. Akkor törünk, aztán felpakolunk és hazahozzuk. Holnap megyünk majd a másik faluba. Mi a családból

³ Az esetek hatodában nem munkacserét, hanem az általános illetve a negatív reciprocitáshoz közelálló munkavégzéseket találtam. Ezek részletes vizsgálatára nem volt mód, de 1) mivel ezek a tranzakciók a munkacsere-kapcsolatokkal szorosan összefonódva mennek végbe, és 2) mivel a munkacsere és a munkavégzés-elosztási formák között csak fokozati eltérések vannak, ez a körülbelül 60 eset a következtetéseimet nem befolyásolja.

négyen vagyunk a bandában. Minden nap egyvalaki kukoricáját törjük le. Ha nem tart egész nap, nem tudunk már másikhöz menni, mert összevissza vannak a földek. Ha 5–6 ember jön segíteni, akkor 5–6 napot dolgozunk mi is. Nagyjából megbeszéljük, hogy no, a jövő héten majd kukoricát törünk, oszt szedjük már össze a bandát. Na ki gyön? Mán akkor meggyőzőm ezt is, azt is, hogy gyöjjön, aztán szabadnapokon törünk.”

Amíg a kukoricatörés esetén, mivel többszálú-poliadikus (tehát több háztartást összefűző, Wolf (1973)) munkaszervezetben történik a munkacsere, egyáltalán nincs szükség a cserekapcsolatok jellemzőinek szerződészerű rögzítésére, addig az építkezésnél, ahol sokféle, eltérő nehézségű és bonyolultságú munkát cserélnek a háztartások, bizonytalanabb viszonzási feltételekkel és időpontokkal, nagyobb jelentősége van a megállapodásnak.

Ha nagyon különböző a munkák mennyisége és bonyolultsága, akkor általánosan elfogadott „normatívák” szerint mérik össze azokat, de a pontosság ekkor sem célja ezeknek az összeméréseknek. Általában a munkavégzés hosszát tartják hozzávetőlegesen számon. Ha a tranzakciót meg is előzi kalkuláció, ez nem a cseretárs rovására, többletmunka megszerzésére irányul, de az azonnali és egyenértékű viszonzás sem követelmény, sőt a viszonzás elmaradása sem feltétlenül vált ki szankciókat a közösség, illetve a cserbenhagyott partner részéről, éppen mert a tranzakció többszálú társadalmi kötelékrendszerbe ágyazottan működik, és nem egyszeri, anonim, „meztelen” gazdasági aktus.

A tranzakció jellemzőit a résztvevők társadalmi helyzete és rokonsági viszonyai, a közösség normarendszeréhez igazodva, befolyásolják. Nincs két egyforma tranzakció, de nem lehet akármilyen megállapodást sem kötni; minden tranzakció pontosan kifejezi a résztvevők helyzetét a falu társadalmi struktúrájában, és egymáshoz képest.

A rokonság, a szomszédság, és a munkahely a munkacsere-kapcsolatok szerveződésének tere. Ezek a kötelékek elég általánosak és erősek ahhoz, hogy biztonságosan „felfűzhetők” legyenek rá a munkacsere-tranzakciók sorozatai. A rokonságnak elsőbbsége van, de a rokonságon belül (amit ha kell igen lazán definiálnak) csak az a háztartás jön számításba, ahová van/lesz viszonzásra mód; nem az egész rokonság, csak annak „használható” részei jönnek mozgásba a munkacsere tranzakciók során. A rokonságon belül így változó összetételű munkacsere-együttesek jöhetnek létre.⁴

⁴ Kane (1979) szerint olyan faluban, ahol mindenki mindenkinek rokona, attól függően, hogy a háztartások érdekei éppen mit kívánnak neveztetik a rokonság egy-egy része rokonnak, és jönnek létre munkacsere tranzakciók. Hasonlata szerint a rokonság „átlátszó függöny”, amely színét a háttértől kapja, színe megváltozik, ha a háttér tovább változik, és elszíntelenedik, ha nincs erős színű háttér.

„Kukoricatöréshez átlagosan a legközelebbi családokból, rokonokból vagy a szomszédokból kerül ki a csapat. Ezekkel minden évben együtt dolgozunk. Korábban nagyobb volt a banda, de már a bátyám egyik lánya kikapcsolódott közülünk, mert azoknak egy hold földjük van csak. Mondták, hogy ők már nem csinálják, mert inkább a Vízműhöz járnak napszámba, akkor aztán ki is maradtak. Így már nem hívjuk őket, mert lehet, hogy gyónnék, lehet, hogy nem gyónnék, de az ember akkor már olyan rosszul érezné magát, hogy tán tartozik az ember vagy mit tudom én, mert szülőjük nincsen, hogy na akkor szüretre mennénk segíteni.”

Az 1. táblázat arra utal, hogy elsősorban a rokonságot veszik igénybe a munkacserék során. Csak ha a rokonság „kapacitását” már kihasználták, vonják be a nem-rokon (zömmel szomszéd) munkaerőt. Ez főleg ott következik be, ahol három vagy több munkában is használnak munkacserét.

2. táblázat.

A munkacserében résztvevők összetétele a munkacsere gyakorisága szerint (%)

	A munkacserék száma		Összesen
	1–2	több	
N	85	47	132
A munkacserében résztvevők:			
csak rokon	81	42	58
nem csak rokon	19	58	42
Összesen	100	100	100

A munka jellegétől (munkaerő-szükséglet mennyisége és minősége; „intimitása”), a rokonság kiterjedtségétől és összetételétől függően; a más megoldásoktól azonos módon való elzártságból fakadó kényszer erősségétől, és a mindezt szabályozó közösségi norma erejétől függően a munkacserék során stabil, de nem merev „kapcsolat-hálók” jönnek létre, amelyek át meg át szövik a falut.

Tiszaigaron a megkérdezettek 95%-a, ha munkacserére van szükség, általában ugyanahhoz a néhány emberhez szokott fordulni. Ez jelzi a munkacsere kapcsolatok stabilitását, azt hogy a helyzet- és érdekazonosság az általános reciprok jellegű elemeket és lokális piaci (patronus-kliens) kapcsolatokat, illetve munkacseréket – és mindezeket együtt nagy „tehetetlenségű”, bonyolult kapcsolat-hálózattá szervezi össze.

A munkacsere elterjedtsége Tiszaigaron

A munkacsere két értelemben is általánosan elterjedt Tiszaigaron. Egyrészt a háztartások 70%-ában volt munkacsere, másrészt ott, ahol a munkacsere előfordult, az esetek kétharmadában többféle munkát is munkacsere segítségével végeztek el a háztartások. Munkacserére tehát a háztartások legnagyobb része rászorul és módja illetve van rá, és ahol munkacsere-kapcsolatok jönnek létre, ott ezeket nem egy-egy munkavégzés esetén, hanem a háztartás gazdálkodása során sokféle munka elvégzésére is felhasználták.

Két kérdéssel vizsgáltuk a munkacsere általánosságát: „A ... általában hogyan csinálják? 1-csak a közös fedél alatt élők vesznek részt a közös munkában; 2-ezen kívül csak besegítést vesznek igénybe; 3-pénzért végeztetik el a munkát; 4-besegítéssel és pénzért végeztetik el a munkát; 5-hol így, hol úgy”. Illetve „Szokásos-e általában Tiszaigaron a ...-ban a besegítés? 1-igen 2-nem”. Mindkét kérdésre 90% felett válaszoltak úgy, hogy megerősítették a munkacsere általános elterjedtségét. Úgy vélték, hogy a munkacserét a többi igari háztartás is alkalmazza, és a megkérdezett háztartások máskor is besegítéssel végzik az említett munkákat.

A munkacsere tehát általánosan elterjedt munkavégzés-elosztó intézmény Tiszaigaron. De vajon vannak-e rétegek, ahol ritkábban, illetve gyakrabban található meg a munkacsere? Nem találtunk különbséget a munkacsere használatában ha a háztartásfő, vagy az egész háztartás társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetét vizsgáltuk. Mezőgazdasági és ipari, szak- vagy betanított munkás háztartása éppúgy részt vesz a munkacserében, mint a kisszámú helybeli értelmiség. Mindössze négy olyan dimenziót találtunk, amelyek mentén a háztartások között – bár nem túl jelentős – különbség mutatkozott a munkacsere elterjedtségében: azok a háztartások ahol több aktív kereső van, mint eltartott, a két generációt magába foglaló háztartások, a birtokos és cseléd származású háztartásfőjű háztartások, és az állattartó háztartásokban a munkacsere alkalmazásának gyakorisága 5-8 %-kal meghaladta a minta 70%-os átlagát. Nincs nagy „szóródás” tehát Tiszaigaron a munkacsere használatában, ami mégis van az nem a falu rétegei között, hanem az eltérő családi ciklusú és gazdálkodási rendszerű háztartások között van.

A háztartások azon harmadát, ahol a kérdőív szerint nem volt a felvételt megelőző időben munkacsere leginkább az jellemzi, hogy nem alkotnak egységes réteget. Van közöttük értelmiségi (aki újabban került Igarra), van idős, magányos summásasszony, van Budapestre ingázó szakmunkásháztartás. Feltételezem, hogy korábban (vagy ezután) ezek a háztartások is alkalmaztak (vagy fognak alkalmazni) munkacserét. Teljes mértékben kimaradni a munkacsere-hálózatból nem célszerű, mert gazdasági hátrányokkal járhat. (Azért csupán

gazdaságiakkal, mert úgy vélem, hogy a mai magyar faluban nem sújtja közösségi átok a munkacsere-hálózatból kimaradó háztartásokat. A szomszédi-rokoni napi szívességekből nem szorulnak ki ezért a munkacserét nem alkalmazó háztartások, és a bajban is számíthatnak segítségre.) Munkacserét kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmaznak azok a háztartások, amelyek marginálisak a falu társadalmában és/vagy önellátóak a számukra szükséges munkaerő megszerzésében. Így nem jutnak (biztosan és könnyen) munkacseréhez a falu diszkriminált csoportjai (cigányok, magukat elhagyó – deviáns – családok), a falu társadalmából „felfelé” kilógó háztartások, akiknek szükségük is kevésbé van erre, mert képesek az állami erőforrások és a piaci lehetőségek felhasználására (így például újonnan odakerült értelmiségi vagy káder, nem mezőgazdasági felhalmozást alkalmazó ingázó háztartás), illetve a korlátozott igényekkel és/vagy sok munkaerővel rendelkező nagycsaládok.

Azok a háztartások, ahol a felvétel idején viszonylag ritkábban fordult elő munkacsere, tíz évvel ezelőtt esetleg az állattenyésztéssel foglalkozó, házat építő, tehát munkacserét igencsak használó háztartások körébe tartozhattak. A felvétel idejére azonban „leálltak”, megszűnt felhalmozási aspirációjuk és készségük, ezért csökkent munkacsere igényük. Mivel kevesebb a munkaképes, jó erőben lévő háztartástag, így korlátozott a háztartás viszonzásképesége is. (Ne feledjük azonban, hogy a háztartások közel 60%-ában ott is volt munkacsere, ahol nincs állattartás és aktív kereső. Tehát ezek többségében is van munkacsere.) Nagy különbség az eltérő családciklusban lévő háztartások munkacsere használatában már csak azért sem lehet, mert a háztartásokat összekötő rokoni kapcsolatok erősek, és a kérdőíves felvételben önálló háztartásként megjelenő, magányos, idős család lehet, hogy valójában a fiatalabb generációval, amely különköltözött, gazdaságilag továbbra is közös. Ez a munkavégzés-elosztás intézményeinek elemzésénél azt jelenti, hogy a nagycsaládon belül önkiszákmányolással végzett munka a különköltözés során, anélkül hogy a munkaszervezetben változás történt volna, munkacserévé alakul át. Az önkiszákmányolás és a munkacsere a lineáris leszármazási csoportok között tehát olykor alig válik szét. Ezek a háztartások munkacsere nélkül életképtelenek lennének, mert a munkacsere nemcsak a felhalmozáshoz, de a napi életvitelhez is szükséges, ha kevesebb és másfajta is. Serfőző (1979) erről így ír:

„Fija Kálmán tegnap este harminc tojást vitt át Gubacs Imrének, ha ma reggel megy a piacra tőköt árulni, vinné eladni. Az ő felesége beteg. Fél év óta ágyban fekszik, nem tud vele buszra

ülni... Holnap meg Géza Karcsiékhoz kell mennie, mondja. Az állatforgalminak adják le a hízót, és föl kell 'masíroztatni' a kocsira, átvinni Ujszászra.

– Ők is segítettek nekem behordani a szalmát az utcáról, amit nyáron a téészből hoztattam, – magyarázza, miközben a cigánysori úton gurulnak az autóval...

– Mi már másképp nem boldogulunk, csak ha segítünk egymáson. A gyerekeinkre nemigen számíthatunk. Van azoknak is dolguk. De meg sokan közülük nem is itt laknak, hanem szerte az országban. Nem úgy van, ha segítség kell, átszaladunk hozzájuk... a jövő héten a fosztást kell egyberakni. Sztrunga Mengyi bácsinál, aki átellenben lakik, a répát kellene kiszedni. Beteg szegény, nem tud fölkelni. S másoknak is muszáj segíteni. Ki bírná mindig a napszamosokat fizetni? Össze kell dolgoznunk, hogy haladni tudjunk, és ne legyünk magunk. Erre már jóformán csak öregek élnek. Soknak kinek ura, kinek felesége nincsen. Próbáljuk egymást kisegíteni. Megyünk majd egymáshoz kertet ásni. Nekünk a szárat is haza kell majd hozatni, össze kell rakni. Akkor biztosan összeszaladnak a szomszédok megint. A munka nem tud kifogyni. (16 old.)”

Másfajta munkában használnak munkacserét a „leálló” egy- és a „felhalmozó” kétgenerációs háztartások. Az egygenerációs és az aktív keresőt nélkülöző háztartásokban a megélhetéshez szükséges élelmiszernövények betakarításában fordul elő átlag feletti gyakorisággal munkacsere. A kétgenerációs háztartások között azért több a felhalmozáshoz szükséges munkáknál a munkacsere, mert olyan családciklusban voltak a felvétel során, amikor képesek munkacsere viszonzására és szükségük is van munkacserére a felhalmozáshoz.⁵

Miért olyan elterjedt a munkacsere Tiszaigaron?

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy mely – egymástól nem független - tényezők hatására maradt fenn és/vagy éledt újra a munkacsere Tiszaigaron. Példának főleg a házépítést, a mezőgazdasági munkákat választottuk, mivel Tiszaigaron e két területet említették legtöbben, mint ahol munkacserét használtak az utóbbi időkben.⁶

1. Akár a munkacsere fennmaradásáról, akár újjáéledéséről beszélünk, feltételezem, hogy régebben a munkacsere széles körben elterjedt munkavégzés-elosztó intézmény volt. Sok jel arra utal, hogy a századforduló tájékán ez az ősi intézmény országszerte megtalálható volt a magyar falvakban. Talán maradványa volt a szétesett nemzetség-, illetve had-szervezeteknek, talán a hajdani földközösségek termelési szervezeteinek lehetett része, talán a telepítések és a

⁵ Felhalmozóképeségüket mutatja, hogy a kétgenerációs háztartások között a mosógéppel rendelkezők aránya 14%-kal haladja meg a mintabeli arányt. Ugyanez mutatkozik a motorral (+10%) a hűtőgéppel (+9%) az 1960 után épült házzal (+9%) és a fürdőszobával (+6%) rendelkezők körében.

⁶ A kérdőívek segítségével felmért munkacserék 21%-át kukorica betakarításhoz, 13%-át házépítéshez-felújításhoz, 12%-át egyéb növények (elsősorban burgonya) betakarításához-behordásához használták fel.

feudális elvonás-rendszer hívta életre (és tolt a kiegyensúlyozott reciprocitás irányába a hajdani általános reciprok jellegű gyakorlathoz képest) ezeket a tranzakciókat. Tény, hogy még a hatvanas években is úgy írnak a néprajzosok a munkacsere típusú tranzakciókról, mint az ősi forma közvetlen leszármazásáról (Janó 1966).

Közvetlen leszármazás alatt azt értjük, hogy kontinuos primer szervezeteken belül, vagy azok között, nemzedékekkel előbb létrehozott munkacsere-hálózatokban folytatják az utódok eleik vizsontszolgálatainak sorát. A közvetlen leszármazás elsősorban kisebb, a városiasodásnak, az iparosodásnak kevésbé kitett, a hagyományos paraszti értékrendet jobban őrző kisközösségekben, a gazdasági fejlődés perifériáján gyakori. Lehetnek azonban olyan kohézív primer szervezetek, amelyek a város kellős közepén őriznek olyan elosztási intézményrendszert, amelyben munkacsere aktusok is megjelenhetnek.

A munkacsere közvetett módon is fennmaradhat, mint olyan hagyományos intézmény, amely bármikor lehetséges eszköz, ha a szükség úgy hozza. Ez esetben kulturális közvetítésről beszélhetünk. Természetesen lehetséges a munkacsere „újralfelfedezése” is. Olyan háztartások-közösségek stb. is alkalmazhatják ezt az eszközt, amelyek korábban sohasem tették.

A munkacsere tehát ősi munkavégzés-elosztó intézmény, amely, közvetlen vagy kulturális közvetítésen keresztül, élő hagyományként funkcionál a mai falvakban. A házépítés esetén Janó (1966) szerint ezt a házépítés „generáció-felettsége” magyarázza:

„...az építkezéssel járó és az azzal kapcsolatos társas munkákhoz sokszor nem is kellett hívogatni, ha valaki építkezett, hívatlanul is mentek segíteni szomszédai, rokonai, ismerősei. Megkérdezték: – Komám, nem volna szükség segítségre? Holnap vagy én elmennék, vagy a fiamat elküldöm! Annyian összejöttek, ahány munkásra és kőművesre szüksége volt. Ha nem voltak elegen, a gazda megszólította ismerőseit: – Komám, nem állhat a kőműves, ereszd el a fiad téglát, vályogot adogatni! Az ilyen munkát csak építkezésnél segítették vissza, az ilyen segítségért más természetű munkát nem kértek. A visszasegítésre esetleg csak évek múlva, vagy egyáltalán nem került sor. Számítottak arra, hogy ha a meghívott munkásnak nem is, de valamelyik fiának, vagy rokonának majd hasonló segítségre lesz szüksége.”

2. Korábban a paraszti kettős (a természetnek és a feudális hatalomnak való) alávetettségben a primer szervezetek számára a kölcsönös segítség elemi eszköz lehetett a túlélés érdekében. Ezen, a társadalmi szervezetként is – vagy elsősorban akként – működő, sokszálú-poliadikus kapcsolatrendszeren belül mindig is lehetett munkacsere típusú tranzakció.

A történelmi (technológiai-hatalmi-társadalomszervezeti) változások során a munkacsere hol eltűnt, hogy megszaporodott. Ez utóbbi elsősorban kényszerhelyzetekre adott védekező reakcióként fordult elő. Így például Szabó (1969) a faluközösséget és ennek közös

munkaszervezetét, mint a földesúri elnyomás ellenében működő intézményt tárgyalja. Balassa (1973) a „cimboraságot” (szántásra összeálló alkalmi munkaközösség), mint az iga-hiány és az elvonás kényszere miatt kialakult munkaszervezetet mutatja be. Az ötvenes években az áttelepültek és újjgazdák szinte csak a házhely és a család munkaerejének birtokában kezdtek építkezésbe. Ilyen helyzetben is azonnal létrejött a „mechanikus szolidaritás alapú” munkacsere-hálózat (Bakó 1953, Szolnok 1953). A legújabb időkből származó példa; a főváros környékén engedély nélkül építkezők alkalmi házépítő „kalákái”, amelyek célja az építkezés mielőbbi befejezése, feltételezve hogy a hatóság a kész házat ritkábban bontatja le (Müller 1965).

A munkacsere (újra) elterjedése az általános, de a negatív (piaci) reciprok jellegű elemek gyakoriságának rovására egyaránt mehetett. Első esetben a primer szervezetek felbomlásának kísérőjelensége, a „piacibb” munkacsere terjedése, második esetben a piac vagy az állam rovására a primer szervezetek újra megerősödésének jele. Természetesen nem a régi társadalomszervezet, hanem hagyományos eszközök által új társadalmi (gazdasági) szervezet jön létre.

Hagyományos társadalmakban a munkacsere a „gazdasági” (személytelen) tranzakciók közé tartozik. Komplex gazdaságokban ellenkezőleg, a „nem-gazdasági” (személyes-hagyományos) intézmények egyike. Komplex gazdaságokban a munkacsere teszi lehetővé a pénz használatának elkerülését, a piaci elv korlátozott érvényesülését (vagy épp kizárását) bizonyos kapcsolatrendszerekben, bizonyos munkavégzések esetében. A munkák összemérését a hagyományok által ellenőrzött módon, egyenérték-tartásra orientálva, szigorúan háztartások közötti „személyes” tranzakcióként szabályozza. Ezáltal azok a háztartások is munkaerőhöz jutnak, akik ezt megvásárolni nem tudnák, és ez nem hozza őket kliensi helyzetbe, nem eredménye a tranzakciónak korlátlan és helyzetté rögzülő kizsákmányolás.

Éppen az összemérés lazasága és személyessége miatt ugyanakkor a munkacsere a kizsákmányolás patriarchális eszközévé is válhat. A munkacsere-hálózat a benne résztvevő háztartásokat – miközben a rosszabb helyzetűeket segíti „nem piaci módon” (de nem feltétlenül „olcsón”) munkaerőhöz jutni – a hálózatban lévők összességét az állami illetve piaci eszközökhöz hozzáférni képes rétegekhez viszonyítva rosszabb helyzetbe hozza. (Az állami elosztásból éppen eredményes működésük miatt kapnak kevesebbet, mert hiszen nem kell rájuk „odafigyelni”, az árszabályozó piacon a munkacserét előzetes munkával

„gyűjtögető”, illetve viszonzásra kötelezett háztartások kapacitásuk lekötöttsége miatt eshetnek el jól fizető különmunkák lehetőségétől.)

A munkacsere a háztartás munkaerejét, ennyiben az önkiszákmányolás speciális változata, kiterjeszti és időben „eltolja”. A munkacsere-hálózat előre történő ledolgozással és/vagy utólagos viszonzással biztosít külső munkaerőt a háztartás számára, anélkül, hogy „vásárlás” jellegű tranzakcióra sor kerülne. Így a rossz „piaci helyzetű” háztartás is hozzájut „külső munkaerőhöz”, és nem válik teljesen kiszolgáltatottá, bár – hiszen ez a tranzakció is komplex gazdaságban történik – ennek lehetősége is benne rejlik a tranzakcióban.

Hallpike (1979) arra hívja fel a figyelmet, hogy a pénzt, jószágot illetve a szolgáltatást (ezen belül a munkát) a reciprok tranzakciók során elsőként felajánló háztartás helyzete nem azonos. Míg a javak adományozója a „kapó” féllal szemben magasabb státusúvá válik, addig aki elsőként ad szolgáltatást alárendeltté válik. Ez belátható, ha feltételezzük, hogy a javak ajándékozási versenyében a partnerek egyre nagyobb ajándékokat adnak, hogy felülmúlják a másikat. Ha ugyanezt a folyamatot a szolgáltatások cseréje esetében vizsgáljuk, az „nyeri” a versenyt, aki a legtöbb szolgáltatást nyújtja. Ám így a nyertes helyzete miben sem fog különbözni a szolga helyzetétől.

3. Komplex gazdaságokban a központi elosztáshoz és a piaci tranzakciókhoz képest kell a munkacsere-tranzakciókat elemezni, hiszen ilyen gazdaságban a munkacsere éppen az ilyen tranzakciók ellenében (és mellett, kisebbségben) működik. Ilyen erősen differenciálódott társadalomban és szegmentálódott gazdaságban réteg- és kultúra-specifikus intézményként jelenhet meg a munkacsere. „Megjelöl” olyan csoportokat és munkafolyamatokat, amelyekben a piaci és az állami elosztás valami miatt nem működik.

Munkacsere tehát komplex gazdaságban olyan munkákban és azok körében elterjedt, ahol a háztartások maguk nem tudnák elvégezni a munkát, megszerezni-megvenni pedig nincs hatalmuk és/vagy pénzük, illetve ha van is pénzük, a fizetőképes, kereslet az állami vagy piaci munkaerő hiánya miatt, nem elégülhet ki. Feltétele a munkacsere létrejöttének, hogy a háztartások olyan társadalom-szervezetben éljenek, amelyben van mód a munkacsere alkalmazására.

4. A falusi házépítésekben azért maradt fenn a munkacsere, mert az építéshez szükséges munkaerőt a falusi lakosok nem az államtól „kapják”. (Az építkezések falun szinte kizárólag

magánereőből, önkizsákmányoló módon történnek,⁷ mert a piacon sokan nem tudnak elég munkaerőt venni, részben – nem kevesek –, mert nincs elég pénzük, részben, mert kicsi a piaci munkaerő kínálat.)

Falusi konjunktúra esetén a bérmunkára alapozott építkezések száma nő. (Többek között, mert a szakmunkák iránti igény, a fizetőképes kereslet nő.) Fokozódik a szakmunka hiánya is. Ennek fő oka, hogy az elsődleges gazdaság szinte minden, az építkezésben felhasználható, munkaerőre igényt tart napi 8 órán keresztül. Falun az ingázás további időt von el a házépítés árszabályozó piacáról, és ugyanígy hat a városi házépítések árszabályozó piacán kialakuló magasabb bérek vonzása is. (Az ingázás, mellékhatásként, a városi árszabályozó piac számára „házhöz szállítja” a szükséges munkaerőt.)

A házépítések munkacsere-hálózatában benne lenni közvetlen gazdasági hasznot és közvetett társadalmi előnyt jelent, mert a növekvő pénzbéreket és munkaerőhiányt egyre „gazdaságosabb” – és nincs is más mód, mint – munkacsere formájában kiküszöbölni, másrészt a munkacsere hálózat érintkezik olyan társadalmi rendszerekkel, amelyek a társadalmi érvényesülés mozgatói, mint rokonsági rendszerek, patrónus-kliens viszonyok, hatalmi csoportok, egyesülések.

Márpedig munkáért pénzt kiadni, a paraszti értékrend szerint, akkor sem „illendő”, ha van rá mód. Ez a felhalmozás egyik hagyományos paraszti eszköze, egyszersmind a megélhetését vagy felhalmozását nehéz munkával keresők „tisztelete” is a pénz iránt. (Ne feledjük, hogy falun az építkezéshez szükséges pénzt általában mezőgazdasági munkával, elsősorban állattenyésztéssel szerzik, de mindenképpen rendszeres önkizsákmányoló tevékenységgel, amely a paraszti értékrend szerint nem egyeztethető össze azzal, hogy az építkezésben végzendő munkáért pénzt adjanak ki.)

Minden munkát pénzért végeztetni már csak azért sem lehet, mert az anyagok megvásárlása, egyre inkább, csak pénzért lehetséges. Márpedig az anyagok ára gyorsan emelkedik, és a hiánygazdaság is megterheli a falusi építkezéseket az anyagok megszerzéséhez szükséges többletköltségekkel. (Feltehető, hogy a keresési költségek is jóval nagyobbak, mint a városi településeken; az utazás, a fuvarozás, idő és pénz kiadásai, de a kenőpénzek is nagyobbak az „idegeneknek”.) A többletköltségeket a falusi háztartás, ahol lehet, önkizsákmányolással és munkacserével „váltja meg”. A pénzkiadás ilyen „kiváltása” esetleg

⁷ 1970-ben a falun épülő lakások 92%-át magánszemélyek építették, és a magánereőből (pénzügyi forrás szerint) épült lakások aránya is stabilan 90% felett van a falvakban az utóbbi 20 évben.

aránytalanul nagy önkiszákmányolással és munkacserével is elfogadható a számára, hiszen a saját munkát nem, vagy másként számítják a kiadások közé, mint a pénzt.

Az önkiszákmányolás és a munkacsere nemcsak azért szükséges, mert falun a szakmunka – a viszonylag rövid építkezési évadban – hiánycikk, és ezért a szakmunka ára nő, hanem, mert a szakmunka abszolút hiány esetében „kötelező” munkacserét is kikényszerít.

Itt kell hangsúlyoznom, hogy a falusi házépítésekben az állam és piac által hagyott „úrt” csak önkiszákmányolással lehetetlen megoldani, mert a mai háztartások túl kicsik ehhez. (És éppen a nehéz és bonyolult fizikai munkát végezni képes „ember” van a háztartásban kevés, lévén az első gazdaságban nagyrészt lekötve.) A házépítés technológiája ugyanakkor, számos fázisban, egyidejűleg több „embernyi ember” összedolgozását igényli, és az építési évadot is korlátozza az év középső 8–9 hónapjára. (Az építési évadon túlhúzódó építkezés megsokszorozza a háztartás életvitelének nehézségeit, a több évig elhúzódó építkezés pedig a pauperizálódás esélyeit növeli. Lásd Berkovics (1976) telkes munkásainak életét.)

5. A mezőgazdasági kistermelésben is ott és azért maradt meg a munkacsere, ahol a szövetkezet nem tud vagy nem akar munkaerőt helyettesítő gépi munkát adni, és a háztartás saját munkaereje kevés a munka elvégzéséhez. A mezőgazdasági munkák jobban időhöz kötöttek, mint a házépítés munkái, és mert a rövid idő alatt sok és nehéz munkát kell elvégezni, a háztartások itt is munkacserére kényszerülnek. (A mezőgazdasági munkák háztartáson belüli teljes gépesítése lehetetlen, a munkaerőpiacon napszámot venni egyre drágább és nehezebb, hiszen az első gazdaság felszívja a segédmunkaerőt, és ami marad, azt inkább maga a háztartás használja fel árutermelésre.)

A munkavégzés gyorsaságát, sürgősségét nemcsak természeti tényezők indokolják, hanem az is, hogy sok ember munkáját, jól kell koordinálni, mert rövid ideig lehet csak a nagyobb létszámú, nem-háztartástag csoportot igénybe venni. Márpedig a jövő munkacserék sorsa múlik azon, hogy a munkacsere-csoport olajozottan működik-e? Mivel a munkák háztartáson kívülről származnak, azért is biztosítani kell az egymásra épülő tevékenységek szabályos egymásutánosságát (és ez mindig sietséget jelent!), mert sok a bizonytalansági tényező, és nincs arra biztosíték, hogy az ígért munkaerő máskor is tud jönni ha kellene. A „személyes biztosíték” csak korlátozottan használható, mert a kapcsolat megbomlásával fenyeget a gyakori sürgetés vagy éppen halogatás.

6 A munkacsere nem lenne ilyen elterjedt, ha a munkákat gépekkel illetve a háztartás által „kezelhető” technológiával lehetne kiváltani. A házépítésnél a szakmunkák szaporodása és a technológia változása éppen ellenkező irányú folyamatot mutat. A szükséges kisgépek, modernebb anyagok nem egyszerűsítik, legfeljebb gyorsítják a munkát, és ezekhez hozzájutni is kevés háztartásnak van módja. (Mivel az építés egy háztartáson belül nem fordul elő rendszeresen, ilyen beruházás nem lenne gazdaságos). Állami vagy piaci kölcsönzés nem alakult ki falun, és úgy tűnik a ma funkcionáló kölcsönzési-leadolgozási hálózatok sem képesek úgy tehermentesíteni a háztartásokat az ilyen beruházásoktól, mint azt korábban tették.

E hálózatban bízva a háztartások anélkül, hogy ezt megvitatnák és tudatosan előre megterveznék „megosztják” beruházásaikat. Mindenki, aki képes, olyan eszközt szerez be, amivel „be tud szállni” a rendszerbe, illetve nem vesz meg olyan (például egyhasznú) szerszámot, ami van a hálózatban már, inkább cserével vagy munkával „váltja ki” a beruházást. (Más kérdés, hogy nem minden szerszámot és nem mindenkinek adnak oda. Viszonzás sem feltétlen kell az eszköz kölcsönzéséért, de ha kell, akkor sem azonos mennyiségű kell mindenkitől ugyanazon szerszámért sem!)

A mezőgazdasági kisüzem gépellátása rossz. A paraszti gazdaságok megerősödésétől való félelem az államot mindig ennek visszafogására készítette, de a háztartások sem mertek nagyon termelő beruházásokat eszközölni, mert féltek a bármikor alkalmazható „húzd meg” szabályok felújításától. A mezőgazdasági nagyüzemek gépesítése és technológiai fejlődése, ezen alapulva a kiscsere szövetkezeteken és ÁFÉSZ-szakcsoportokon keresztül történő munkaerő-szervezése és gépellátása, így is számos területen megszüntette a munkacsere szükségességét.

7. A munkacsere fennmaradását a falusi építkezések növekvő igényei is éltetik. Támogatja ezt az újabb időkben mind általánosabbá váló, a házasságkötés után egyre rövidebb idő után bekövetkező, (szülőktől való) különköltözések normája, de a falusi konjunktúrán és a hagyományos értékrenden alapuló, nagyobb és költségesebb építést kikövetelő, versenyszellem is. A ma felépített ház későbbi generációk lakásgondját oldja meg jó előre, emellett örökíthető és viszonylag értékálló jószágot termel. A hagyományos státus-jelzésen túl, státus-szimbólumként is kell, hogy funkcionáljon a ház, ami az individualizálódó

közösségen belüli hatalmi – presztízs-viszonyokat megalapozza – megerősíti azzal, hogy láthatóvá teszi őket.⁸

8. Az állam a hatvanas évek óta mind a házépítés, mind a mezőgazdasági kisárutermelés magánereiből való végzését szorgalmazza. (Ha olykor nem is támogatja!) Az állam viszonya a primer közösségekhez, a munkacseréhez elvileg és gyakorlatilag eltérő és változó. 1945-ben magát a munkacsere-hálózatot „államosították”, amennyiben rendeleti úton felszólították a lakosságot, hogy segítsen igával és munkával a többieknek (Orbán 1972). A 60-as évekig a háztájiban felhasznált „családi” munkaerő a falun élők napi megélhetését, azóta felhalmozásukat és mindenkor a tsz munkaerejének egy részét biztosította. Ily módon az állam a tsz-en keresztül tudta integrálni a paraszti háztartások munkaerejét, oldotta meg részben a foglalkoztatottsági gondokat, mentesült a népesség kétharmadának-felének ellátási gondjai alól és jutott mezőgazdasági termékekhez (Donáth 1977).

Manapság az állam lehetővé teszi, hogy a háztartások saját munkaerejüket és a hozzákapcsolható munkacserét felhasználják a mezőgazdasági árutermelés során. Pénzkölcsönzéssel illetve adminisztratív könnyítésekkel „biztatja” az állam az építkezőket, hogy saját erejükből – ami az állam szempontjából másként nem hasznosítható⁹ – építésbe kezdjenek, így növelve az állam vagyonát (és a sajátjukat), tehermentesítve az államot a lakásépítés egy részétől. Az így megtermelt mezőgazdasági termékek és házak egyben adóalapot is jelentenek. Az új házak közvetve növelik a népességet (ezen belül elsősorban a potenciális mezőgazdasági kisárutermelők rétegét) és csillapítják a városba áramlás ütemét.

A legújabb időkben, hogy a magánépítések száma csökkent, az állam telekadással, az OTP kölcsönfeltételek javításával igyekszik ismét építésre biztatni a háztartásokat, miközben a növekvő építési anyagáron keresztül a falun megtermelő pénzvagyont jelentősen lecsapolja.

Az állam számára jelentős probléma ugyanakkor, hogy integrálni kényszerül a háztartások önkiszákmányoló és munkacserével működő stratégiáit. A háztartások kényszerítve vannak, de érdekeltek is abban, hogy ne szakadjanak ki az elsődleges gazdaságból, de – önálló stratégiára képes „gazdálkodó egységekként” – teljesítmény–visszatartással „mentik haza” az

⁸ Mint korábban már írtam, állami bérlakás alig van falun, és magánszemélytől lakásbérlet nemcsak azért nem gyakori, mert kevés erre a lehetőség, hanem mert a paraszti értékrend szerint ez „szegénység-stigma” (lásd hazátlan zsellér!), ezért nem lehet az „árrenda” az átlagos falusi háztartás számára hosszú távú alternatíva.

⁹ Ugyanis a mezőgazdasági kistermelés és házépítés során államilag nem hasznosítható „töredék munkaidőket” gyűjtenek össze a háztartások oly módon, hogy az állam szempontjából szervezhetetlen (szétszórt) munkaerőt hatékony munka-együttesekké szervezik.

első gazdaságból munkaerejük egy részét. Nyilvánvaló, hogy a háztartások függetlenedése, megerősödése és differenciálódása gondot okoz az államnak. A munkacsere ezen kívül „átfolyik” az állami szférába, és ott mint korrupció, nepotizmus jelentkezik, növeli az informális szervezetek, a patrónus-kliens hálózatok hatalmát.

9. A munkacsere nem funkcionálhat primer szervezeteken kívül. A régi nemzeti-, és hadsereg-, a faluközösség, a nagycsalád, az állami hatalommal való sikertelen harc után eltűnt. A laza szerveződésű, nukleáris családokat összefogó rokonsági szervezetek, a szomszédsági közösségek, a modern – weberi értelemben vett – bürokratikus szervezeteken belül kialakuló informális csoportok, a mindent átszövő patrónus-kliens hálózatok a komplex társadalmakban is életképesek, sőt éppen a fokozódó állami ellenőrzés és piaci individualizálódás ellenében funkcionálnak. Ezen intézmények őrzik illetve „találják fel” újra a munkacsere intézményét.

Ezek a hagyományos primer szervezetek leszármazottai, de eltérő módon működnek. Egyik funkciójuk lehet, hogy szükség esetén munkacsere-hálózatot (vagy párokat) hoznak létre. Ezek a hálózatok olykor több primer szervezet között, általában egy-egy primer szervezeten belül, elhelyezkedő, elkülönült háztartásokat kapcsolnak alkalmilag össze, a közös érdekek érvényesítése céljából. Ezek az akciócsoportok (Bell 1971) nem állandóak, szerveződésük sem a hagyományos primer szervezetek mindenhatóságán és kizárólagosságán alapul, hanem független háztartások önálló döntéseinek eredményeképpen, amelyek egy több-alternatívájú intézményrendszer keretén belül jönnek létre. Ez a munkacsere-hálózat könnyen szétszakadhat, sőt az alapjául szolgáló primer szervezetek szerkezete és kiterjedése is átalakulhat. Az azonos szituációk, a kényszerítő körülmények és a lehetséges eszközök azonosságai, a hagyományok hasonlósága, az azonos értékrend általában összetartja ezeket a hálózatokat és magukat a primer szervezeteket, ami nem jelenti azonban összetételük változatlanságát. A hálózat elemei (nukleáris családok) cserélődhetnek anélkül, hogy a hálózat szétesne, ha jól „szabványosított” tömegkultúrának vagy homogén közösségi kultúrának részei. Ha a háztartás elszigetelt és nincs módja munkacserére, akkor magáraltaltsága hosszú időn keresztül végzendő önkiszákmányoláshoz vezet, de a diszkriminált kisebbségből kiszakadt háztartás bárhol ilyenné válhat (alkoholista, cigány stb.).
